

Luce Lopez-Baralt

TAJNA KNJIŽEVNOST POSLJEDNJIH MUSLIMANA ŠPANIJE*

“**M**i nismo u vremenima slave već suza”. Ovu sažetu tvrdnju izrekao je španski tajni (tj. kripto) musliman iz šesnaestog stoljeća po imenu Baray de Reminuo i ona sumira emocionalno stanje posljednjih muslimana Španije prije njihovog konačnog izгона 1609. godine. Ova cvileća izjava odjekuje uvijek i iznova u tajnoj književnosti ovih hibridnih Španaca, koji su morali pribjeći transliteriranju španskog jezika svojih tlačitelja i progonitelja sa nostalgičnim arapskim pismom tog nekada domaćeg jezika nekoć cvatućeg El-Endelusa. Na žalost ovih posljednjih muslimana Španije, većina ih je jednostavno zaboravila sveti jezik Kur’ana. Jedan Morisko autor, koji je odabrao skrivati svoj identitet pod pseudonimom “El-Mancebo de Arevalo” (“Mladi Čovjek od Arevala”), opisuje jednu svladanu zajednicu koja je iznova svedena na suze i neprekidno ridanje. Mora de Ubeda, stara muslimanska žena, sudjeluje svojom tragičnom osobnom pripoviješću sa naprijed navedenim hroničarem “jecajući nad

*Tekst Luce Lopez-Baralt: “Tajna književnost posljednjih muslimana Španije” preveden je sa engleskog originala “The Secret literature of the last Muslims of Spain”, *Islamic Studies*, 36:1, Islamabad, Pakistan, 1997. godine).

sudbinom muslimana”. To što Mora saopćava svome gorljivom sagovorniku u dramatičnim detaljima jeste kako je izgubila sve svoje rođake i imovinu za vrijeme opsade Granade tamo davne 1492. godine!

Svijet ove pobožne, tajne, muslimanske žene doslovno se ruši pred njezinim očima; u jednom do dna srca bolnom pasažu Mancebova djela *Breve Compendio* (“Skraćeni izvadak”) ona cvili nad uništavanjem svetih knjiga islama: “Vidjela sam *el alto alkiteb al-haršidal*” (Uzvišenu Nebesku Knjigu, prema L. P. Harveyu) “u rukama jednoga trgovca, koji je od nje napravio dječije papire, i ja sam zgrabila te presavijene folije, na moju veliku žalost...”¹ Ova žena Mora smatra da muslimani El-Endelusa, pređe Moriska, sami sebe treba da krive za sadašnju zajedničku tragediju, zbog svoga mlakog i ravnodušnog odnosa prema načelima vjere: “Ovi koji ridaju sami su uzrok (naše sadašnje nesreće), jer oni prošli koji su samo kukali predodredili su da ovi koji sada plaču - trpe i ispaštaju”. Ali, uprkos svojoj tuzi koja svladava, Mora se još nada da će se Bog smilovati prema španskim muslimanima i da će dozvoliti “pa će minareti opet stajati kao nepomični dugi visovi.”²

Tužna svjedočanstva koja se nalaze u folijama ovih tajnih rukopisa Moriska - od kojih je većina još neobjavljena - uistinu dostižu tačku opsjednutosti. Tako imamo Yusea Banegasa, jednog drugog tajnog muslimana, koga Mancebo smatra “velikim arabistom”, koji bez suzdržavanja plače dok Manceba upoznaje sa nedavnim historijskim događajima koji su ga tako dirljivo mučili. Pisac svjedočanstva, budući da je bio iz Avile, nije znao šta se stvarno dogodilo u Granadi:

“Eh moj sine! Ja ne plaćem za prošlošću, jer iz prošlosti se ništa ne vraća; već ja plaćem radi onoga što ćete vi vidjeti ako poživate (dovoljno dugo) i ako budete prisutni ... u Španiji ... Nemam nikakve želje dospjeti u takvo plakanje...”³

¹ Barary de Reminyo i Mancebo de Arevalo, *Breve Compendio*, fol. 225, r.

² Mancebo de Arevalo, *Tafsira*, fol. 232, r. Rukopis se nalazi u staroj **Biblioteca de la Junta de Estudios Arabes de Madrid** (sada je biblioteka poznata pod nazivom Biblioteca del Instituto de Filología C.S.I.C.), a materijali su obično katalogizirani kao Janta LXII.

³ Maria Teresa Narvaes, “La Tafsira del Mancebo de Arevalo. Transcription y estudio del texto” (Puerto Rico: Río Piedras, neobjavljena doktorska disertacija), str. 161.

Mi iznova oživljavamo "*acibar doloroso*" ili "bolnu gorčinu" tih vremena - izraz je Mancebov - kad posmatramo rastanak ovog potajnog Morisko autora sa Yuseom i njegovom kćerkom, koja je bila također pobožni musliman. Yuse i njegova kćerka pokazali su Mancebu svoje imanje u Granadi, koje će uskoro izgubiti, te mu daruju oprostajni poklon, prsten i biser, izvinjavajući se za oskudnost poklona, jer su praktički izgubili sve. "A kada sam rekao ocu i kćerki doviđenja, svi smo briznuli u plač".⁴

Misteriozni tajni musliman po imenu Muhammed Cordillero prepisao je jedan krasan kodeks iz 1577. godine koji i danas postoji u Nacionalnoj biblioteci u Madridu (The National Library of Madrid) rukopis broj 5223. U ovom raznovrsnom rukopisu, čiji je autor nepoznat, nalazimo molbu tužbalicu Bogu - opet punu suza i jecanja - u kojoj on moli dragoga Boga da se smiluje Svojim usamljenicima (*algaribos*) ili Svojim prognanim muslimanima iz Španije. Anonimni autor traži od Svemogućeg da iskaže Svoj bijes:

... protiv naših okrutnih neprijatelja, koji su uvijek puni opakosti spram nas, kako bi se kuknjava, suze i uzdasi dobrih muslimana koji su umrli, ili podvrgnuti tamnici, ili mučeništvu, te bili izloženi drugim načinima mučenja i tlačenja, kako bi se, dakle, sve to moglo osvetiti na ovom i na budućem svijetu; neka Bog spriječi ponovno uznemiravanje muslimanskih srdaca ove zemlje, neka podari da ne izgube više doli ono što su već izgubili...⁵

Nije nikakvo čudo što vidimo da sam Muhammed cvili nad tragičnom sudbinom El-Endelusa koju zapažamo u tužnoj književnosti Moriska. Tako u rukopisu br. 774. Pariške nacionalne biblioteke (Bibliothèque National de Paris) čitamo jedno proročanstvo (*aljofor*) u kojem Ibn 'Abbas izvještava da je Poslanik Muhammed, a.s., jednoga dana, nakon večernjeg namaza, pogledao za zalazećim suncem "i plakao, gorko plakao". Ibn 'Abbas je insistirao da mu Poslanik kaže uzrok takve nesuzdržljive tuge: "Božiji Poslaniče, zašto plačeš toliko da si nakvasio vlasi svoje brade?" A Muhammed, a.s., je odgovorio: - "Plačem zato jer mi je Gospodar moj pokazao jedan poluootok koji se zove

⁴ Ibid., 159.

⁵ Rukopis 5223 Nacionalne biblioteke u Madridu, fol. 179v-180r.

Endelus, koji će biti najudaljeniji poluotok nastanjen muslimanima, ali će biti prvi najveći iz koga će islam biti izbačen”.⁶

Bujica suza koju nalazimo u tajnoj Morisko književnosti doista preovladava. Nije nikakvo čudo što onda Mancebo sabire simbolički identitet svojih zemljaka kripto-muslimana, kazujući sjetno da su oni “*lloradores*” ili “oni koji jecaju”, “oni koji ridaju”!!! Zašto takva krajnja tuga? Prikazati nečiju dušu nije nikada bilo lahko iskustvo. I upravo zato španska morisko književnost jeste posvećena, na neki način, upravo tome: ona sačinjava kolektivni napor da se, usprkos svemu, sačuva preostali islamski identitet zajednice. No, taj je identitet bilo teško sačuvati usred inkvizitorske Španije, jer su svi ostaci muslimanskih kulturno-religijskih ceremonija, zatim jezik, osobna imena, zavičajna odjeća - čak i svečani ples *zambra* - bili strogo zabranjeni stalnim službenim ukazima tokom cijelog šesnaestog stoljeća. Kako se moglo i očekivati, ove su zabrane imale neposredan utjecaj na islamsku zajednicu. Mnogi su Moriskosi pobjegli u muslimanske zemlje, dok su oni koji su odabrali da ostanu u Španiji bili prisilno pokršteni (gotovo uvijek bez iskrenog vjerskog uvjerenja). Međutim, neki od najnepopustljivijih muslimana, sada “službeno” katolici, prešli su u podzemlje. Kao kripto-muslimani oni su predstavljali jezgru islamskog otpora renesansne Španije, i upravo iz njihove sredine dolaze ovi borbeni, premda tužni autori koje smo dosad u tekstu navodili.

Međutim, čak ni ova Morisko elita nije izbjegla fatalnoj sudbini polagahnog apsorpiranja u glavni tok “službene” španske kulture. Kripto-muslimani iz šesnaestog stoljeća, potomci visoko sofisticiranih Hispano-Arapa iz Endelusa, su, usprkos svom herojskom kulturnom i vjerskom otporu, postepeno postali pravi pravcati Španci! Prema tome, tajna književnost posljednjih muslimana Španije, usprkos svim svojim suzama, svoj svojoj utučenosti i uvrijeđenosti, jeste posljednji spomenik pomiješanosti i polikulturalizma, koji je bio, razumljivo, djelo Moriska.

Mi ćemo prebrati i prelistati neke folije ove književnosti, koja je doista jedinstvena ne samo po svojoj hibridnoj lingvističkoj tvornici, nego također i po tome što su historijska i kulturna iskustava koja tretira ova literatura isključivo hispano-muslimanski. Kako ćemo vidjeti, književnost španskih

⁶ Mercedes Sanchez Alvarez, *El manuscrito miscelaneo 774 de la Biblioteca Nacional de Paris* (Madrid: CLEAM GREDOS, 1982), str. 252.

Moriska pripada i Istoku i Zapadu, ali nije ograničena ni na jedno od toga!

Ali, upravo je iz problematičnog kripto-muslimanskog identiteta uslijedila neočekivana književna kreativnost. Moriskosi iz podzemlja prihvatili su se zadaće da hitno pokušaju sačuvati svoje bogato kulturno naslijeđe od padanja u zaborav, i, u samom procesu prepisivanja svoje klasične literature “*del arabi en aljami*” - sa arapskog na španski jezik pisan arapskim pismom - oni su sebe iznova otkrili kao pisce i kao čitatelje. Krajnji rezultat ovog dugog procesa mučnog književnog stvaranja povukao je za sobom doista dubok izum (prilagođenih) arapskih slova lijepe književnosti (*belles letters*), zatim islamskih religijskih rasprava i, čak, praktičnih djela (medicinskih knjiga, putopisa, itd.) koje su Moriskosi naslijedili od svojih predaka. Uzmimo primjer legende o junaku Bulukuiju, koji je putovao kroz vrijeme i prostor posred neizrecivih kosmičkih divota, u nadljudskom naporu da susretne još nerođenog poslanika po imenu Muhammed. Ova pripovijest, koju je neki anonimni Morisko preveo na španski u rukopisu VIII Biblioteke arapskih studija u Madridu (*Biblioteca de Estudios Arabes of Madrid*),⁷ postoji u svojem originalu. Arapska verzija nalazi se kako u *Hiljadu i jednoj noći* tako i u Se'alibijevom djelu *Kasasu l-Enbija* (“Poslaničke pripovijesti”). Međutim, jedno je kad se uživa u ovoj muslimanskoj legendi u otvorenim prostorima marokanskih ili sirijskih trgovišta i bazara, a sasvim drugo slušati tu pripovijest u mukloj tišini tajnih izbi španskih kripto-muslimana, Moriskosa! Nadalje, po svemu je jedno iskustvo usredsrediti se na neukroćeno oduševljenje priče, na razdraganost i oduševljenje za *Mirabiliau*, što je i učinilo ovu arapsku izmišljenu pripovijest tako poznatom, a po svemu drugo smatrati tu pripovijest urgentnim političkim sredstvom za odbranu nacionalnog identiteta koji je u pogibeljnoj opasnosti od iščeznuća. Autor Anwar Chejne je u pravu kad iznosi tvrdnju da je, čak, i arapska poučno-zabavna književnost ili književnost *edeba*, kad je prevođena od Moriska, služila u utilitarne, pedagoške svrhe kulturnog samoafirmiranja.⁸

⁷ Biblioteca de Estudios Arabes, koja sadrži vrlo važnu zbirku morisko rukopisa, imala je mnogo naziva u ovom stoljeću. Bila je poznata kao Biblioteca de Estudios Arabes, zatim Biblioteca de la junta de Estudios Arabes, Biblioteca Miguel Asin, Biblioteca del Instituto de Filologia, itd. Mi smo njezino ime skratili na oblik Biblioteka “Junta”.

⁸ Anwar Chejne, *Islam and the West: The Moriscos* (Albany: State University of New York Press, 1983.).

Zato, čak, i bolno egzaktna tumačenja arapskih izvornika postaju tekstovi sa novim političkim značenjem u rukama autora Moriska. Ako je takav slučaj sa prostim prijevodima, onda možemo tek zamisliti kako je ova oštra i svjedočanstvima ispunjena književnost zajednice podzemlja španskih muslimana bila još originalnija i angažiranija.

Prije negoli započnemo čitati nemirom ispunjene stare rukopise, pogledajmo izbliza na dramu konfliktnih identiteta kojoj su pisci Moriski morali biti podvrgnuti između šesnaestog i sedamnaestog stoljeća, i to kako u Španiji tako i kasnije u njihovim islamskim zemljama koje su prihvatili. To govori da je, upravo u tim godinama kad su napisali glavninu svoje gorljive polimorfne književnosti, podzemlje španskih muslimana bilo razdirano između dva suprotstavljena puta kako da se kao ljudska bića samorazumiju: bili su muslimani ali su istovremeno bili i Španci! Ova dva aspekta njihovog legitimnog kulturnog naslijeđa postali su naprosto nepodudarni u renesansnoj Španiji. Kulturni i religijski pluralizam i relativna tolerancija u srednjem vijeku - sada je sve to bilo stvar prošlosti! Moriski, koji su izabrali da ostanu u svojoj majci domovini, morali su prihvatiti, kako smo već istakli, kulturno integriranje u jedno službeno, monolitno katoličko "španstvo". Bili su primorani pokopati u zemlju zaborava svoj islamski identitet, ili su, pak, bili prisiljeni na najtajnije čuvanje islamskih sadržaja svoga nacionalnog identiteta, koji je sada totalno diskreditiran. To je imalo za posljedicu da su se mnogi Moriski održali postavši kulturni hibrid, zato što polagahno slabljenje njihovog islamskog naslijeđa nije uvijek otvaralo put za potpuno poistovjećivanje s katolicima, niti za dublje znanje krute katoličke kulture pobjednika. Mora se istaknuti da je čak i špansko ime koje je sada ušlo u modu umjesto "Maura" - Moriskosi - počelo poprimati vrlo negativan društveni *innuendo*.

Međutim, ovi sami Moriski, Moriskosi, sada duboko razdrti u svome nacionalnom identitetu, suočili su se sa novom dilemom kada je Filip III godine 1609. izdao naredbu o njihovom konačnom protjerivanju. Nije im bilo dozvoljeno da budu *bona fide* Španci (tj. Španci kojima se vjeruje) u svojoj rođenoj zemlji, ali nisu imali ni vremena da postanu posve izgrađeni muslimani u prvim desetljećima svoga egzila u priobalju Sjeverne Afrike. Zajednica Moriska tako je podvrgnuta dvama različitim procesima akulturacije. Islamska kultura bila je od njih silom otrgnuta u renesansnoj Španiji

i, kad su napokon bili u procesu da postanu sasvim asimilirani u "službenu" špansku kulturu, ovim okolnostima protjerivanja bili su prisiljeni na novi proces asimilacije.

U svojim novim prihvaćenim zemljama Moriski su počeli iznova učiti davno zaboravljeni arapski jezik i poprimati dublje znanje o svojoj islamskoj vjeri, koja je, dok su bili u podzemlju Španije, bila svedena uglavnom na površne obrede. Zemlje kao što su Maroko, Alžir i Tunis primile su muslimanske izbjeglice raširenih ruku, ali su ih u isto vrijeme smatrale Evropljanima. Kako nas Mikel de Epalza podsjeća, turski namjesnik Tunisa Osman Dey zaštitio je nove pridošlice kao autonomnu zajednicu visokog tehničkog i ekonomskog nivoa i stavio ih pod svoju političku zaštitu iz očito koristonosnih razloga.⁹

Moriski su se, dakle, našli u ironičnoj situaciji budući da su iz Španije bili protjerani kao muslimani, a potom su od svojih dobročinitelja i zaštitnika u svojim novim domovinama bili smatrani Evropljanima. Poput simboličkog maslinova drveta (vidi Kur'an, XXIV, 35), oni nisu pripadali ni Istoku ni Zapadu. Dok su bili u Španiji, morali su skrivati svoj islamski identitet. Ali, kad su se našli u priobalju Sjeverne Afrike, premda su bili prezadovoljni što su mogli, na kraju krajeva, prakticirati islam, oni su osjećali gorku, nerazumljivu nostalgiju za svojom izgubljenom iberijskom rodnom grudom! A to, opet, dokazuje da su imali jedan težak zadatak: nakon mnogo godina morali su naučiti da vole i pamte od svojih savremenika iznova otkrivena književna djela. Bilo je uobičajeno susresti u renesansnoj Španiji klasične autore - Garcilasa, Lope de Vega, Queveda, Gongora - oprezno ali s divljenjem isprepletene sa islamskim autoritetima i izvorima u prozelističkim raspravama pisanim u izgnanstvu. Mora se, također, kazati da se književnost Moriska, koju su oni proizveli kao izbjeglice, dokazuje i kao hibridna i kao polikulturalna, kakva je bila i za vrijeme španskog perioda podzemlja. Ali sada je bila takva iz obrnutih razloga: dok su u sjevernoafričkom priobalju muslimanski pisci mogli otvoreno izražavati svoju pripadnost islamu, isuviše zanosna identifikacija sa svojom bivšom evropskom kulturom, ipak, je mogla biti sumnjiva i podozriva. Ovi "lloradores" lili su svoje suze i u egzilu: njihova

⁹ Mikel de Espalza, *Los moriscos antes y despues de la expulsion* (Madrid: Editorial Mapfre, 1992.), str. 252.

je sudbina bila da ostanu narod bez domovine za mnogo narednih godina. Tako je bilo, usprkos njihovoj tvrdoj odanosti islamskoj vjeri svojih predaka iz El-Endelusa, koju su oni napokon otkrili iznova kod muslimanskih naroda koji su im dali utočište.

Ali, pođimo iznova tragom Moriska dok su još bili na Pirinejskom poluotoku i dok su se borili da ostanu pravovjerni u islamskoj vjeri. Njihova književna priča, koja, grubo rekavši, obuhvata šesnaesto stoljeće, počinje, pravo kazano, nakon što su se dobrohotne zaštitne mjere katoličkog monarha, date muslimanima nakon pada Granade (1492), počele kršiti. Ovim se nipošto ne treba kazati da španska islamska zajednica nije pokušavala iskovati iznova svoju nacionalnu kulturu na španskom jeziku prije poraza i pada Granade ili prije prisilnog pokrštavanja (1499-1525): prisjetimo se jedne *alhamiado* izvedbe djela *Poeme de Yusuf i Isa ibn Džabirovog španskog prijevoda Kur'ana*, čiji su važni historijski značaj nedavno istakli mnogi naučnici.¹⁰ Ali, ustrajni kolektivni napor očuvanja posljednjih ostataka kulturnog identiteta Moriskosa za ono što će uslijediti kasnije jeste, ironično kazano, doista renesansni fenomen. Možda se baš radi o *Renaissance a l'envers* fenomenu, jer se nijedna druga evropska nacija ne može pohvaliti da je proizvela tako osoben književni korpus kao što je učinila Španija tokom ovog navodnog "klasičnog" perioda. No, bilo kako bilo, zahvaljujući ovim rukopisima koje smo nedavno počeli otkrivati i odgonetati im značenje,¹¹

¹⁰ Dario Cabanellas, *Juan de Segovia y el problema islamico* (Madrid: Facultad del Filosofiya y Letras, 1952). Leonard Patrick Harvey, "The Literary Culture of the Moriscos, 1492-1609: A Study Based on the Extant Manuscripts in Arabic and Aljamiá" (Oxford: doktorska disertacija, neobjavljeno, 1958); Consuelo Lopez-Morillas, *The Qur'an in Sixteenth Century Spain: Six Morisco Versions of Sura 79* (London: Temesis Books Ltd. 1982); te Gerard Wiegers, *Islamic Literature in Spanish and Aljamiado, Yco of Segovia (fl. 1450): His Antecedents and Successors* (Leiden: Brill, 1994) i "Yca Gidelli (fl. 1450), His Antecedents and Successors: A Historical Study of Islamic Literature in Spanish and Aljamiado" (Leiden: Rijksuniversiteit, doktorska disertacija, 1991).

¹¹ Tajni rukopisi počeli su se otkrivati odmah nakon protjerivanja muslimana 1609. godine. Godine 1728., nekoliko zbirki, koje su bile sakrivene u stupu jedne kuće u Ricli, otkriveno je, a godine 1884. jedna važna rukopisna zbirka je otkrivena pod lažnim podom u demoliranoj kući u Almonacid de la Sierra u Saragosi. U posljednjih desetak godina mnogo je više rukopisa obrađeno, a k tome se treba prisjetiti da nisu svi moriski tekstovi, koji su raspoloživi u bibliotekama Španije i drugih zemalja u Evropi, propisno katalogizirani.

imamo impresivnu priliku da se osvjedočimo - sa jedinstvenim i rijetkim pathosom - o izuzetnosti jednog cijelog naroda, te vidimo isto tako njihove napore da zadrže, da zaustave neizostavne i neumoljive historijske sile koje su se nad njih nadvile.

Morisko pisci bili su hroničari - ili možda antihroničari? - jednog svijeta u nestajanju. Njihova prva tragedija bila je u tome da nisu mogli proizvesti književnost niti religiozne prozelitske rasprave na jeziku svojih predaka iz El-Endelusa. Arapska slova kojima Moriski pišu svoj španski jezik, koji je bio - uz nekoliko izuzetaka - u punom smislu produžetak njihovog znanja svoga svetog jezika, posvjedočuju jednu užasnu tragediju.

Gubitak jezika Kur'ana bio je užasan za muslimanske vjernike, i to ne samo sa stanovišta njihove kulture, nego, još određenije, sa stanovišta njihove religije, jer u islamu obavljanje obreda na svetom jeziku Objave jeste esencijalni dio vjerskoga rituala. Ova činjenica navela je Ottmara Hegyia da pomisli da su pisci ovih tajnih tekstova neodvojivo vezani za svoja arapska slova, i to manje iz razloga tajnovitosti a više iz razloga svetoga digniteta koji su arapska slova imala za njih i njihove tajne čitatelje.¹² Odatle gnušanje i indignacija ovih kripto-muslimanskih autora, koji su se osjećali duboko poniženim kad su se našli u prilici da moraju koristiti "*al-Ajami*" ili *aljamiado* u svojim raspravama: ta dva izraza dolaze od arapske riječi '*adžamijjah*, što znači strani jezik, tuđi jezik. Premda je ovaj skovani tehnički termin bio općenito primijenjen na sveukupnost tajnog književnog korpusa posljednjih muslimana Španije, mora se priznati da su neki Moriskosi pisali također i na arapskom jeziku, pa, čak, i na španskom koristeći latinsko pismo prije, ali i poslije, njihovog izгона u zemlje Sjeverne Afrike. Eto, tu je razlog što Gerard Wieggers radije voli nazvati književnost Moriskosa terminom "islamska španska književnost".¹³

U svakom slučaju, Moriskosi, koji su u potpunosti svjesni svojih jezičkih nedostataka, bili su povrijeđeni zbog toga što su morali pisati na stranom, možda heretičkom *aljamiadu*, kako to zajedljivi ton ovog anonimnog pisca jasno pokazuje:

¹² Ottomar Hegyi, "El uso del alfabeto arabe por monorrias musulmanas y otros aspectos de la literatura aljamiada, resultante de circunstancias historicas y sociales analogas", objav. u Actas, 147-164.

¹³ Gerard Wieggers, Yca Gidelli, *op. cit.*, str. 2.

Niko od naše braće i sestara ne poznaje arapski na kojem je naš Sveti Kur'an objavljen, niti razumije vjerske istine, niti može ocijeniti njihovu prefinjenu izuzetnost, osim ako se njima te stvari vjerno ne prenesu na njihovom jeziku, a koji je jezik ovih kršćanskih neljudi, naših tiranina i tlačitelja. Neka ih Allah smete! Dakle, neka meni sada oprosti Onaj Koji čita šta je zapisano u srcu, i Koji znade da je moja jedina namjera ukazati vjernicima muslimanske religije put spasenja, pa makar to bilo i pomoću ovog ogavnog i nedostojnog sredstva.¹⁴

Jedan drugi anonimni Morisko, koji se godine 1606. prihvatio zadaće prevođenja Kur'ana na španski, jeste, opet, sasvim nesretan što mora koristiti "kršćanska slova". On traži od svojih čitatelja razumijevanje, pa veli:

"(Ovaj autor) izvinjava se i smatra da ovo što je napisano ovim slovima neće biti poniženo, već radije poštovano; jer, zapisujući (ovaj prijevod) ovako, mislim da ću biti bolje zapažen od onih muslimana koji znaju čitati kršćanska, ali ne i muslimanska slova. Jer, istina je da je Poslanik Muhammed (Bog ga blagoslovio) kazao da je najbolji jezik onaj koji se može razumjeti."¹⁵

Proces učenja transliteracije ovih "kršćanskih slova" u arapsko pismo nije bio tako davan. Jedan uglednik, *šerif*, visokoga ranga i plemićkog porijekla, Ibn 'Abd er-Rafi' el-Endelusi daje nam jedan do dna srca bolan navod o tome kako ga je njegov otac učio arapski alfabet i prve pojmove islama kad je imao šest godina. Njegov navod pun iskrene ispovijesti daje nam privilegiran pristup u kuću jednog kripto-muslimana i prisiljava nas da sudjelujemo u strahu koji je ovaj mladić morao osjećati kad mu je jednoga dana njegov otac prišao tiho, sa plohom od orahovine u ruci (na koju mu je pisao arapske harfove). Ibn 'Abd er-Rafi' uvjerava čitatelja kako je, nakon mnogih godina izgnanstva u priobalju Sjeverne Afrike, u svojem sjećanju

¹⁴ George Ticknor, *Historia de la literatura espanola* (Madrid: Rivandeneira, 1881-1885), str. 420.

¹⁵ Lopez-Morillas, *The Qur'an*, op. cit., str. 13.

još mogao vidjeti onu harfovima ispisanu orahovu dasku! Prvo čime je njegov otac započeo bilo je pisanje “kršćanskih slova” po plohi, prelazio ih je sa svojim sinom. Svaki put sin bi ponavljao ove “strane” znakove, a otac bi sa ljubaznom, ali, ipak, autoritativnom strpljivošću, nastavljao da ga uvodi u odgovarajuće arapske znakove. “Naše je slovo poput ovoga”,¹⁶ on je šaptao u početničko uho djeteta. Ibn ‘Abd er-Rafi’ je uspio da zapamti dvostruki alfabet, besprijekorno uredno ispisan u dvostrukom nizu. Ali, sin je neposredno shvatio da je usred vrlo opasne akademske zadaće: morao je samo za sebe u strogoj tajnosti držati da ga otac podučava. Čak ni njegova majka nije smjela doći do tanahno zavijenih arapskih znakova istaknutih na onoj drvenoj plohi. Ostajao bi sam, memorirao svoju zlokobnu lekciju, kadli, jednom, bahnu njegova majka u sobu i oštro ga upita:

“Čemu te to otac uči?”

“Ničemu”, promrljalo je dijete, započinjući otada svoj život dvojnosti kao kripto-musliman.¹⁷

No majka je navaljivala:

“Nemoj se bojati, reci mi, jer ja znadem posve dobro čemu te on podučava”.¹⁸

Ali, budući *šerif* (plemić) naučio je čuvati tajnu i dokazao je da je odan ocu koji ga je s tako velikom pažnjom uvodio u tajne svoje zajednice kojoj prijete opasnost. U godinama koje će doći on će urediti da mu studije budu pred dobrim čovjekom El-Usurijem u Granadi, koji je postao ekspert u islamskom pravu još prije pada Granade. Er-Rafi’ je stalno izlagao svoj život da bi proširio svoje znanje o islamu, i nije iznenađujuće da je on na kraju odlučio da pobjegne iz svoje rodne grude.

Nisu svi kripto-muslimani imali istu žilavost - niti istu dobru sreću - kao što ju je imao Ibn ‘Abd er-Rafi’. Morisko po imenu Francisco de Espinosa navodi u svojoj inkvizicijskoj istrazi da “on nije znao više riječi na arapskom osim *El-Handurila de la bradamin hurrazmin*, i da on nije znao čak ni šta to

¹⁶ Abdelmajid Turki, “Documents sur le derniesr exode des andalous en Tunisie”, objav. u Recueil, 114-127.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

znači”.¹⁹ Naravno, ovaj optuženi čovjek mogao je prikrivati svoje istinsko znanje o islamu, da bi izbjegao inkriminiranje, ali je tačno da *aljamiado* rukopisi odaju sličnu situaciju (nepoznavanja arapskog jezika). Čitalac često nailazi na patetičnu praksu zapisivanja arapskog alfabeta na neispisanim folijama anonimnih rukopisnih zbirki. Obično, kad god je arapski jezik ukratko naveden u rukopisima, taj je tekst protkan gramatičkim greškama. Čak i Mancebo de Arevalo, koga njegov saradnik Baray de Reminyo opisuje kao “učenog mladog čovjeka ... dobrog stručnjaka i obrazovanog čovjeka u čitanju arapskog, hebrejskog, grčkog i latinskog, a u *aljamiadu* najrječitijeg”,²⁰ izgleda da je imao sasvim osrednju književnu i vjersku kulturu. L. P. Harvey pokazao je greške našeg Manceba u koje zapada kad pokušava da pokaže svoje znanje ovih uvažanih jezika.²¹ Mancebo također nije poznao osnove arapske gramatike, niti pravila deklinacije, koje on, izgleda, brka kad je u ulozi govornika. Njegovi Morisko prijatelji, koji ne znaju arapski, molili su ovoga mladoga čovjeka da im da neke instrukcije u tom jeziku. I on im “pomaže” ovom napadnom “lekcijom”, čiju smo izvornu tamnoću poštovali u prijevodu:²²

“Htio sam da sakupim neke arapske usporedbe u *aljamiadu* jer su me neki moji prijatelji pitali kako to da se u arapskom u nekim pasažima nekada kaže *Allah*, nekada *Allahu*, nekada *Allahi*... treba shvatiti da kazati *Allah* bez da se išta drugo javi (bez dodatka gramatičkog) znači govoriti uopćeno. Kazati *Allahu* znači poslužiti se općim narodnim govorom (nema sumnje da ovdje hoće kazati da se *Allahu* kaže) da bi se izrekle neke riječi, kao reći “milostivi” ili “milost”. Kazati *Allah* jeste kao kad čovjek nešto iznenada zaželi pa se povjeri (i kaže) *Allah*; on izravno kaže *Allah* umjesto zazivanja

¹⁹ Mercedes Garcia Arenal, *Los moriscos* (Madrid: Editora Nacional, 1975), str. 103.

²⁰ Harvey, “Un manuscrito aljamiado de la Universidad de Cambridge”, objav. u *al-Andalus*, XXII, 1958., str. 65.

²¹ Harvey, “El- Mancebo de Arivalo y la literatura aljamiada”, objav. u *Actas*, str. 33.

²² Neki od ovih prijevoda aljamiado tekstova uzeti su iz moje knjige *Islam in Spanish Literature, From the Earliest Times to the Present*, prev. Andrew Hurley (Leiden: E.J. Brill: 1992).

njegove milosti ili samilosti. A opet, čovjek koji kaže *Allahu* ide polagahnije u traženju... samilosti.”²³

No, uprkos svim uznemiravajućim jezičkim teškoćama, kripto-muslimani odbijaju zaboraviti arapski jezik. I to oni čine protiveći se svim teškim historijskim okolnostima: u važnoj godini 1492. - kada se zbio pad Granade i izgon Jevreja - omogućena je nacionalizacija španske teritorije, dok je otkriće Amerike otvorilo kulturu Pirinejskog poluotoka do neočekivanih horizonata. Ali, 1492. godina bila je historijska također i po tome jer je Antonio de Nebrija objavio prvo izdanje *Gramatica de la lengua castellana*. Velika humanistička misao koju je ova njegova španska *Gramatica* zasnovala na Quintilianusu i Diomedesu bit će od koristi za jedinstvo njegove tek osnovane nacije, koja je brzo proklamirala kastilijanski kao svoj službeni jezik. Ali, za nekoliko godina ovi podzemni Moriskosi će, zauzvrat, prevesti poznatu gramatiku arapskog jezika *Džurrumijju* ili *Mukaddimu* Muhammeda es-Sanhadžija ibn el-Džurrama, koji je rođen u Fezu (1273-1339. po Isa, a.s.). Anonimno *aljamiado* tumačenje ovog popularnog djela nalazi se u rukopisu Junta XII, i vjerovatno prethodi prvim evropskim i latinskim prijevodima ovoga teksta.²⁴ Nije nikakvo pretjerivanje kazati da je ovaj tajni priručnik bio žestoki odgovor nekog anonimnog Moriska na Nebrijevu *Gramaticu* španskog jezika, i jedino se može postaviti pitanje koliki je broj kripto-islamske djece koristio taj priručnik u tajnovitosti svojih kuća i u svojoj borbi da ostanu bilingvalni. Upravo su ta djeca bila budući autori ovih naših hibridnih *aljamiado* tekstova.

Aljamiado književnost bila je doista *mestizo* ili hibridna po svom islamskom pogledu, tako da, kad su bili otkriveni njeni prvi rukopisi u osamnaestom stoljeću, naučnici naprosto nisu znali šta da rade s njima. Zbunjene tekstovima, koji su bili pisani arapskim pismom, ali koji u isto vrijeme nisu postojali na arapskom jeziku, istraživači poput Silvestrea de

²³ Luce Lopez-Baralt, *Islam in Spanish Literature: From the Middle Ages to the Present Age* (Leiden: Brill, Universidad de Puerto Rico, 1992), str. 178-179.

²⁴ Martin Martinez de Cantalapiedra koristio je *Džurrumiyyu* da bi učio arapski u Salamanki oko 1560 -1564. godine, upravo kad je Sveti Ivan od Križa bio student na ovom prestižnom univerzitetu.

Sacyja mislili su da su ovi rukopisi morali biti pisani na “nekom od jezika koji se govore u Africi ili možda na Madagaskaru”.²⁵

Počnimo listanjem nekih od najprozelitskih rukopisa, jer oni sačinjavaju glavninu islamske španske književnosti šesnaestog stoljeća. Opet je to Mancebo de Arevalo, koji živo opisuje, u svom djelu *Breve compendio* (“Skraćeni izvadak”), jednu posjetu koju je učinio ‘Aliju Sermientu, velikom *‘alimu* ili muslimanskom mudracu iz Granade. Sermiento, koji je već imao stotinu godina i bio slaboga stanja, bio je toliko potresen padom Granade da je, kako bi izbjegao stalna vrijeđanja svojih zemljaka muslimana koji su već bili pokoreni, pobjegao u predgrađe. Mancebo je otišao do njegove kuće sa dvojicom prijatelja Moriskosa i bio sasvim impresioniran kad je čuo kako Sarmiento formalno podučava novopridošlice sa jedne, u kući podignute, propovjedaonice koju naš Mancebo naziva *al-mimbar*: “Stajao je na svome kućnom *al-mimbaru*, i bio u istom onom ogrtaču koji je imao običaj nositi kada je pozdravljao kraljeve Granade za vrijeme... svećanih prilika, te je počeo govoriti...”²⁶ Sermientova tvrdoglava emocionalna vezanost za ove stare islamske običaje mora da je novopridošlici iz Arevala izgledala herojski, ali istovremeno i patetično.

Naš hroničar ostaje optimističan kad je posrijedi mogućnost povratka islama u Španiju, jer on uvjerava u uvodu svoga *opus magnusa*, u prologu koji se zove *Tafsira* ili *Izlaganje*, da će on napisati još jednu *Tafsiru* “kada ova zemlja bude slobodna”,²⁷ to jest kad se Španija “oslobodi” od kršćana. Ali, duboko unutra, ovaj kriptoislamski pisac svjedočanstava morao je osjećati bolove sumnje; gotovo svi zemljaci Moriskosi koje je susretao u Granadi osjećali su da ono najgore tek slijedi. On stalno razgovara sa preživjelima, a njegov moderni pristup podsjeća izdavača *Tafsire* Mariju Teresu Narvaez na novinarski pristup zvani *avant la lettre*. Mancebo ostaje dva mjeseca kod Yuse Banegasa, tog “grande arabigoa” ili “velikog arabiste” iz Granade kojeg smo već naveli, da bi pred njim učio. Ovaj stari učenjak, koji je naučio Manceba da uči naglas nekoliko sura Kur’ana, ispravljajući njegov stil, imao je važnu

²⁵ Silvestre de Sacy, “Notice et extraits des mss. de la Biblioteque Nationale”, objav. u *Journal de Savants*, IV (1797), 626-947.

²⁶ Harvey, *Un manuscrito*, op. cit., str. 73-74.

²⁷ Narvaez, op. cit., str. 34.

ulogu u konačnim kapitulacijama grada. Kao očevidac tih događaja, on je vidio kako su žene Granade bile prodavane kao roblje na gradskom trgu kad je grad pao:

“...nemoj sumnjati u ovo što ti velim... jer ja sam svojim očima vidio sve te časne gospođe, kako hudovice tako i udate, kako su bile ismijavane i ponižavane, vidio sam prodaju na javnoj aukciji više od tri stotine djevojaka.”²⁸

Yuseova žalopojka jeste jedna od najgorčih Mancebovih bilježaka za nadolazeća vremena. Zadugo će prigušeni glasovi svladane islamske zajednice opisivati historijske događaje sa svoje tačke gledanja:

“Moj sine, znadem ja neke stvari o Granadi o čemu je tvoje shvaćanje prazno; ne smiješ se preplašiti kada ti neke od njih ispričam, jer nema niti jednoga trena kada ne odjekuju u mojemu srcu... Moj sine, ja ne plačem za prošlošću, jer iz prošlosti se ništa ne vraća, već ja plačem za onim što ćeš ti tek vidjeti ako (ostaneš) na ovom poluotoku Španiji. Moli se za Njegovu naklonost, da... da ova stvar koju ti pričam padne u zaborav, i da se ne ispuni ovako kako je ja predviđam, posebno da se ne ispuni ono o našoj vjeri tako poniženoj... da... tako će ljudi kazati: Kamo naše dove i molitve idu? Šta se to zbilo sa vjerom naših praotaca? A sve to bit će gorko onome čovjeku koji imade čulo (da to osjeti). A ono što najviše probada srce jeste da će muslimani oponašati kršćane, i neće odbiti njihovu odjeću niti izbjegavati (odbijati) njihovu hranu. Moli se Njegovoj naklonosti da... oni ne posvete pažnju njihovim zakonima sa puninom srdaca svojih... Ti ćeš jasno uvidjeti da ti ja sve ovo gorljivo govorim (ali) ja nisam želio da se rasplačem... Jer ako se sada na tako malom prostoru čini da ćemo se nositi s konfrontiranjem (sa osvajačima), šta će biti kad posljednje jeseni (posljednji dani) nastupe? Ako očevi ponižavaju vjeru, kako će je onda pra-pra-praunci slaviti i uzdizati? Ako se kralj koji je osvojio (Granadu) ne drži svojih riječi, šta nas onda čeka od njegovih nasljednika?”²⁹

²⁸ Harvey, “Yuse Banegas: un moro noble en Granada bajo los Reyes Catolicos”, objav. u *al-Andalus*, XX (1956), str. 297-302.

²⁹ Ibid.

Banegas je bio bolno u pravu u svom historijskom “proročanstvu”: katolički monarh kralj Ferdinand pogazio je svoje vlastite sporazume nakon pada Granade. To su bila doista teška vremena. K tome, kripto-muslimani su se digli na borbu, ne samo u Alpujjarasu, nego i u značajnim “džepovima” islamskog otpora kao što je Saragosa. Iznova smo dužnici Mancebovom osjećaju za historiju u nastajanju; u jednoj od njegovih najdramatskijih scena, on opisuje do u sitne detalje tajni sastanak “muslimana i mudrih ljudi” u Aragonu, na kojemu je i on učestvovao, vjerovatno kao zabrinuti posmatrač. Ovaj hroničar iskusno i pomno bilježi očaj i ljutnju svojih zemljaka muslimana, od kojih mnogi više nisu mogli izaći na kraj sa teškoćama u očuvanju islama živim:

“... (sakupljeni muslimani) počeli su govoriti o našim jadima i svaki je održao vatreni govor: i među mnogim stvarima ... jedan tu bijaše koji je kazao da je naš gubitak doista velik, kukao je kako naše djelo ima malo prave svrhe; a, opet, jedan drugi ‘alim (mudri čovjek) kazao je da bi djelo koje smo morali činiti... bilo u korist naše veće zasluge; ali oni su odbacili njegov govor, tvrdeći da djelo nije ni od kakve koristi kad je posrijedi pravilo (ili pravovjerno ispovijedanje vjere), zato što nedostaje glavna stvar, a to je (službeni) poziv na namaz, i, stoga, djelo ne može biti prihvatljivo (duhovno prihvatljivo Bogu)... A među svim ovim ljudima koji su raspravljali, jedan drugi mudri čovjek izreče jednu ... ljutitu besjedu: kao i svi ostali i on je kazao da svaki muškarac mora privezati svoju košulju oko struka (da bi se tako mogao slobodno kretati kako bi se izbavio, jer kršćani su imali običaj vezanja oko pasa), a oni koji žele spasenje trebali bi ići i tražiti ga. Svako je njegov govor prihvatio vrlo bolno, jer je prouzrokovao veliku tugu (? fieca) i nije dao nijedan primjer dobrog muslimana. Tu su ispričani mnogi različiti jadi; svaki je čovjek osjetio opću nepravdu kao svoju vlastitu, i ja nisam bio iznenađen što svako mora kazivati što mu je na duši, jer nismo bili raspoloženi za šalu, niti da izgovaramo neprilične riječi.”³⁰

³⁰ Narvaez, *La Tafsira*, op. cit., str. 171-172.

Usprkos svim ovim teškoćama, *aljamiado* rukopisi svjedoče činjenicu da su ovi podzemni Moriskosi radili nešto na svom preživljavanju kao islamska zajednica, ponekada tako oskudno, ali su radili. Reem Iversen³¹ dokumentirala je jedno ozbiljno *aljamiado* pismo (rukopis Junta XVII) upućeno jednom *el-fekihu* ili islamskom doktoru prava. Pismo je pisano u velikoj žurbi, pisao ga je neki Morisko (ili neka Moriskinja) koji je tražio da njemu (ili njoj) *el-fekih* pošalje odmah *sedžad* za obavljanje *salata* ili islamskog ritualnog obreda. Pošiljalac ovoga datumom neoznačenog pisma također specificira da *sedžada* od rogožine mora biti da je *halal* (izgrađena od dozvoljenih tvari). Da je kojim slučajem ovaj tajni biznis bio otkriven, koštao bi slobode i autora pisma i onoga ko je osigurao *sedžad*, a vjerovatno bi ih čak koštao i samoga života.

Ali, kripto-muslimanski autori nisu se ograničavali na ove puke ritualne aspekte svoje islamske religije. Oni su napadali kršćanstvo u raspravama koje su bile mnogo sofisticiranije sa teološke tačke gledanja. Jedan anonimni polemičar, čiji je rukopis zaveden u *Nacionalnoj biblioteci u Madridu* pod brojem 5302., bio je sasvim frontalni u svome napadu na Isusa Krista, čiju figuru on svodi na “prostoga Božijeg poslanika koji nije bio, kako tvrde katolici, Bog sam!” Čitanje ovoga teksta dokazuje jedno neugodno iskustvo za španske čitatelje: nije čudo da upravo ovaj rukopis još ostaje neobjavljen.³² Autor prvo opisuje okolnosti Isusova začeća i rađanja, koje njemu izgleda normalno kao i kod ostalih ljudskih bića:

“(Isus) je ostao u (Marijinoj) maternici devet mjeseci, a potom je matericu napustio istim mjestom kuda je napuštaju i ostali Adamovi sinovi.”³³

Naš polemičar podsjeća svoga čitatelja da je Allah nestvoren, da On niti jede, niti pije, niti spava, i naravno, nikad se ne boji. Ali ‘Isa ili Isus:

“rođen je, jeo je i pio, spavao je i iskusio strah i pobjegao od Heroda, šetao je sa Adamovim sinovima i ljudi su ga prvo vidjeli kao dijete, a potom

³¹ Njezino je djelo u procesu objavljivanja u *Revue d' Histoire Maghrebine* u Zaghuanu (Tunis).

³² Studiju koju mi navodimo napisao je Edil Gonzales Carmona, sa univerziteta Puerto Rico, i u procesu je objavljivanja u *Revue d' Histoire Maghrebine* u Zaghuanu (Tunis).

³³ Rukopis br. 5302., iz Nacionalne biblioteke u Madridu, folija 5.r.

je odrastao kao čovjek, proveo je s ljudima oko trideset godina. Stoga, kako možeš kazati da je on bio Bog koji je činio sve to?”³⁴

Autorov opis Isusova raspinjanja na križu je uistinu nešto što, gledano s njihova stanovišta, i vrijeđa tradicionalne katoličke Špance. Isus je umro kao čovjek, kao čovjek koji je mučen, kao čovjek koji strahuje...

“Moramo prihvatiti činjenicu da se (Isus) bojao... da se on žalio... i umoljavao (Boga) da ga spasi od iskušenja procesa smrti. Isus je molio Boga da mu dopusti da se odmori, a jedan je anđeo došao da ga bodri... Stoga, kako on da bude Bog, kako vi kršćani tvrdite, kad on sve to treba... i potrebuje utjehu od Svevišnjeg?”³⁵

Kako se i može očekivati od našeg kripto-muslimana, Muhammed, istinski Krist *a l'envers*, slavi se kao istinski Poslanik kripto-muslimanske zajednice. Nedavno izašlo djelo Consuloa Lepoz-Morillasa, “*Textos aljamiados sobre la vida de Mahoma: el Profeta de los moriscos*”, (Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1994.) nudi divnu kolekciju *aljamiado* tekstova koji opisuju Poslanikovu svetu genealogiju i česta čuda. Prema odveć luksuzno prepisanoj knjizi *Kitabu l-Envar* (ili “Knjiga svjetlosti”),³⁶ Poslanik Muhammed je naslijedio od Adema, i od vjerskih poslanika koji su mu prethodili, čudotvorno svjetlo koje je sjalo na njegovom čelu kao znak njegove buduće uloge kao duhovnog lidera muslimana. Poznata knjiga *Kitabu l-Mi'radž* ili *Libro de la escala*,³⁷ s druge strane, opisuje u živim detaljima Muhammedov uspon na *El-Buraku* na sedmo nebo, gdje je razgovarao sa samim Bogom.

³⁴ Ibid., fol. 6r.

³⁵ Ibid., fol. 13 v.

³⁶ *Kitabu l-Envar*. Ovu je legendu na arapskom napisao Ebu l-Hasan el-Bekri negdje tokom trinaestog stoljeća kršćanske ere. Postoji na arapskom u nekoliko rukopisa, kao što je rukopis 9972\297 (Nacionalna biblioteka u Tunisu) i rukopis Borgiano Arabo 125 (Vatikanska biblioteka, Rim). U *aljamiado* književnosti mi, također, imamo nešto malo rukopisa ove legende: u Biblioteca de la Real Academia de la Historia (Madrid), legenda je uključena u rukopis T - 17, T-18, T-12 i T-13, dok je u Kraljevskoj biblioteci u Madridu ova legenda raspoloživa u rukopisima broj 1767 i 3225. Također, u Nacionalnoj biblioteci u Madridu raspoloživa je u rukopisu br. 4955. Moj bivši student (doktorand) Maria Luisa Lugo (sada profesor na Univerzitetu Puerto Rico) uredila je ovu legendu uzimajući u obzir sve ove rukopise i uskoro će ona objaviti svoju knjigu.

³⁷ *Kitabu l-Mi'radž*, anonimna legenda koja je široko cirkulirala u vrijeme srednjeg vijeka i, prema Miguelu Asinu Palaciosu, utjecala na Danteovu Božanstvenu komediju. Imamo

Opet treba kazati da je ovaj dobro poznati tekst bio prefinjeno prepisivan mnogo puta od španskih kripto-muslimana. Čini se da je bila njihova tajna kako dati prkosne odgovore o kršćanskim vjerskim ličnostima, koje su morali, s druge strane, javno poštivati u katoličkoj Španiji.

Jedno od najčešćih svjedočanstava cijeloga korpusa islamske španske književnosti, međutim, jeste denunciranje inkvizicije. Strašni sud ne samo da je stalno uznemiravao kripto-muslimansku savjest, već je njihovu djecu uzimao kao taoce i konfiskovao njihovu imovinu. Naš anonimni izvještač, koji piše sa sigurnog mjesta iz Tunisa, čini se, osjeća da piše za vremena koja će doći kad opisuje na šta liči život pod stalnom prijetnjom strašnog suda.

“Hvale ... neka budu izručene našem milostivom Gospodaru, Koji nas je izbavio iz samog središta tih kršćanskih heretika... (jer) svaki je dan njihovo zaziranje postajalo sve veće u njihovim srcima, te je bilo nužno da se neko pokaže onakvim kako su oni tražili, jer ako to ne bi bilo učinjeno, (mi) bismo bili svi izvedeni pred inkviziciju, gdje bismo, zbog toga što slijedimo istinu, bili lišeni naših života, imetaka i djece; triput bi osoba bila bacana u tamni zatvor, crn onako kaka ga njihova zlovolja napravi, tamo bi ljudi bili ostavljeni mnogo godina, dok bi imetak bio potrošen... a djeca, ako su bila malehna, puštana su bila da odrastu, da bi onda od njih napravili (ljude) kao (kršćanske) heretike; a ... neki kažu da (mi) svi treba da budemo usmrćeni, drugi opet kažu da treba da budemo kastrirani (spaljivanjem) dijela tijela tako da (mi) ne mogremo rađati djecu i da tako postupno izumremo.”³⁸

Gotovo su svi aspekti života bili opisani i prepisivani od autora Moriskosa ali sa islamske tačke posmatranja. Tajna muslimanska zajednica priredila je poučavanje za svoje članove, i to poduku ne samo o tome kako da se žene i udaju po islamskim propisima, već također i kako da umru u okvirima

nekoliko rukopisa ove legende, na arapskom (rukopis 518 u Bodleian biblioteci u Oksfordu), zatim na latinskom (rukopis 6064. u Nacionalnoj biblioteci u Parizu) i aljamiadu (rukopis 1163)., u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, zatim rukopis T-17 u Real Biblioteca de la Historia de Madrid, zatim rukopis 5053., u Nacionalnoj biblioteci u Madridu, između ostalih).

³⁸ Lopez-Baralt, *Islam, op. cit.*, p. 238.

svoje vjere. Upravo je smrt bila onaj najkritičniji trenutak koji se morao proživjeti u kontekstu tradicionalnih vjerovanja Moriskosa. Različite religijske rasprave podučavaju tajnu zajednicu svemu što je vezano za proces umiranja i onosvjetski život koji potom slijedi. Antonio Vespertino Rodriguez³⁹ i Miguel Angel Vazquez⁴⁰ objavili su izvatke nekih od najfascinantnijih “smrtnih priručnika” *aljamiado* književnosti. Neka simbolična lobanja opisuje, kroz morbidne detalje, šta joj se desilo kad je predavala svoju dušu:

“Azrail (anđeo smrti) spusti se na nas sukljajući vatru i primajući naše duše opaljene bijesom. On iščupa moj *er-ruh* (dušu) iz mene (tako što je trgao dio po dio) idući od zgloba do zgloba i od vene do vene, sve dok je nije doveo do grkljana. A zatim on udari po vratu vatrenom toljagom. Ja osjetih takav bol da ga jedino mogu usporediti sa iskustvom odguljivanja kože sa živa čovjeka. I, evo, ovdje ležim...tri stotine godina je sada, i još osjećam bol u svome grkljanu od čupanja moje duše...”⁴¹

Međutim, nakon ovakve eshatološke borbe, mnogi su Moriskosi imali potporu i bili obodreni da uče o ugodnom nebu koje ih čeka. Bio je to, kako se i očekivalo, islamski Raj nastanjen crnookim hurijama raskošne ljepote. Ponašanje tih rajskih djevojaka bilo je nevjerovatno čedno, takvo da, kad bi jedna od njih pogledala okean svojim predivnim rajskim pogledom, slana voda toga okeana bi se odmah prometnula u slatku!!!⁴²

Ova grozničava imaginacija kripto-muslimana iznova se dobro koristi u jednom drugom književnom žanru koju ova progonjena manjina eksploatira *pro domo sua* (u svoju korist) na spektakularan način. Ukazujemo na nevjerovatnu *afëru* oko knjiga obloženih olovnim pločama iz Sacromonte i na pergament iz tvrđave Turpin u Granadi. Kada je, u Torre Turpiani, stari

³⁹ Leyendas aljamiado-moriscas sobre personajes biblicos (Madrid: CLEAM Gredos, 1983.).

⁴⁰ Un morisco muere ante nuestros ojos: el jadiz y leyenda de Silman al-Farsi”, objav. u Le Vq Centenaire de la chute de Grenade (1492-1992), A. Temmi, izd. (Zaghuan: CEROM-DI, 1993.), str. 333-345.

⁴¹ Rodriguez, *Levendas, op. cit.*, str. 344.

⁴² Navodim po rukopisu S-2 iz Biblioteca de la Real Academia de Madrid.

minaret te džamije bio demoliran 1580. godine da bi se proširila katedrala, otkrivena je olovna kutija koja sadrži “proročke” napise na španskom i arapskom a koji se bave krajem svijeta. Petnaest godina kasnije, 1595., došlo je do mnogo značajnijeg otkrića, olovne ploče su pronađene u Sacromonteu ili “svetoj planini” u Granadi, pisane uglastim arapskim slovima (tako da bi tekstovi izgledali stariji) i na nerazvijenom latinskom jeziku. Ove tanke ploče, koje su, otprilike, bile dimenzija crkvene hostije, napravljene su bile tako da se čini da pripadaju prvom stoljeću, a sadržavale su nekoliko knjiga - “*Velike misterije koje je vidio Sveti Jakov, Zagonetke i misterije koje je vidjela Djevice*”, između ostalih - a pripisane su Tesifonu Ebnataru i njegovom bratu Ceciliu Enalrabiju, navodnim učenicima Svetoga Jakova, apostola, budućeg sveca zaštitnika Španije.⁴³ Nadbiskup Granade Pedro Vaca de Castro usrdno je naredio da se olovne ploče ili *plomosi* iskopaju, a pronalazak je potaknuo, prema Harveyu, buku i gungulu upravo onakvu kakvu su *Pergamenti* pronađeni kod Mrtvog mora potakli u naše vrijeme (autorica misli na *Kumranske rukopise*, prim. E. Karića).⁴⁴ Tekstovi nam daju fizički opis Krista i Djevice Marije, koja je uznesena na nebo na kobili (gruba verzija Muhammedovog uspona na sedmo nebo na *Buraku*) i koja ponavlja (na arapskom) pitanja Sv. Petra u vezi sa zlima i opačinama što će ih Granada u šesnaestom stoljeću pretrpjeti i govori o važnosti muslimana u tim posljednjim godinama. Otkriće ovih tekstova popraćeno je dugom teološkom raspravom i, premda su ove relikvije proglašene autentičnim od naučnika Pirinejskog poluotoka godine 1600., ploče su na kraju otišle u Rim gdje su proglašene heretičkim.⁴⁵

Ova neslana šala sa tekstovima služila je u korisne svrhe populaciji Maura u predvečerje njihovog konačnog progona 1609. godine. Olovne ploče (*plomos*) podrazumijevaju ugladen i diplomatski (a zapravo očajnički) pokušaj da se dođe do nekakve sinteze između kršćanske i islamske religije. Ovdje ima i jedan primjer religijskog sinkretizma u tekstovima: islamska temeljna fraza “nema božanstva osim Boga i Muhammed je Njegov poslanik” postaje

⁴³ Dario Cabanellas, *El morisco grandino Alonso del Castillo* (Granada: patronato de la alhambra, 1965.).

⁴⁴ Harvey, *The Moriscos*, op. cit., str. 8.

⁴⁵ Jose Godoy y Alcantra, *Historia de los falsos Cronicones* (Madrid: 1968.), str. 47.

ovakva: *La Ilabe illa Allah, ve Jesu' ruh Allah*, što znači “nema božanstva osim Boga i Isus je duh Božiji”. Ova je fraza istovremeno vrlo katolička (po sadržaju) i vrlo kur'anska (po formi) - kako to prikladno primjećuje Harvey!⁴⁶ Postoji i neka sumnja da je kontroverzni par Alonso del Castillo i Miguel de Luna, koji su učestvovali u “službenom” prijevodu ovih ploča, zapravo njihovi pravi autori. Na ove lažne hroničare i na rukopise iz Turpinske tvrđave danas se gleda patetično zbog njihovog teološkog naiviteta, te zbog tragike njihovog totalnog neuspjeha da se zaustavi izgon Maura i da se umirućem islamu na Pirinejskom poluotoku da posljednji dobar glas; pa, ipak, ove su ploče od interesa kao “literarni precedent” jednoga proricateljskog žanra u *aljamiado* književnosti. Dokumentirali smo nekoliko ovakvih književnih dijelova koji su imali za cilj manipuliranje budućnošću tajne islamske zajednice. Jedan od najupečatljivijih tekstova jeste jedno proročanstvo anonimnog autora, koje se nalazi u rukopisu br. 774. u *Bibliothèque Nationale de Paris*, a koji uvjerava čitateljstvo da će Moriskosi imati milostivu sudbinu, jer će “između dvojice kraljeva izbiti razdor, onih koji se oduševljavaju križem i onih koji jedu svinjetinu... a Allah ... će poslati kralja kojemu će ime biti Ahmed.”⁴⁷ Napokon, Turci će priteći u pomoć španskim muslimanima, a ovo se proročanstvo završava jednom apoteozom islama: Prva stvar koja će se vratiti religiji islama bit će ostrvo Cecilia (Sicilija), a nakon toga ostrvo Maslina, što je ostrvo Majorka, zatim ostrvo soli, što je Ibiza... i veliki poluotok Španija...⁴⁸

Ova pobjeda ne može biti savršenija, a detalji su zapanjujući:

“A kralj kršćana bit će zarobljenik, biće odaslan u grad Valensiju. On će tamo postati musliman. A kada to kršćani vide, oni će se sakupiti u taj grad na rijeci. Pred njih će doći tri muslimanska kralja, u taj grad će ući silom vojske, i sva trojica jest će za jednim stolom, a nakon toga oni će jedni druge blagosloviti; jedan će otići u pokrajinu Monkayo (?), drugi u pokrajinu Suera (?), a treći u u pokrajinu Himca (vjerujemo da označava Sevilju). A kada kršćani vide da je njihov kralj zarobljenik, oni će vratiti muslimane... A

⁴⁶ Harvey, *The Moriscos*, op. cit., str. 14.

⁴⁷ Lopez-Baralt, *Islam*, op. cit., str. 205-206.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 206.

muslimani će biti pobjednici, s pomoći Allahovom *te'ala* (uzvišen On neka je)...⁴⁹

Historija je, naravno, uzela drugačiji smjer. A drugačiji smjer uzela je i tajna islamska zajednica, koja je morala da izmišlja svoj opstanak kao narod za jedan dugi, naporni period vremena. Mnogi su uzeli svoju sudbinu u svoje ruke i navrat-nanos pobjegli u priobalni pojas Sjeverne Afrike čak i prije negoli je izdat *edikt* o konačnom protjerivanju! Neki su, opet, otišli tajno, baš kao što su tajno i živjeli u renesansnoj Španiji. Čak je i tajni odlazak, taj posljednji dobrovoljni čin islamskog potvrđivanja, imao ironičnu primjesu: Moriskosi su morali da se izbavljaju prurušeni u kršćanske hodočasnike na svome putu do "Santa Maria de Lorito" (Loreto) u Francuskoj ili do Svetoga Marka u Veneciji!

A kad bi tamo došli, opet su mogli preuzeti svoj pravi identitet i nastaviti svoj put za islamske zemlje. Došli smo do dokumenta jednog ozbiljnog *aljamiado* "Vodiča za put", koji je vodio kripto-muslimane koji su bježali izvan njihove "drage zemlje" Španije:

"Informacija za put: U Jaki ćeš pokazati zlato: ako te budu pitali nešto o tome kuda ideš - (reci): zbog (plaćanja) dugova. I da želiš da odeš u Francusku. A u Francuskoj (reci) da ideš za Santa Maria de Lorito (sic.) U Leonu ćeš pokazati kovani novac, platit ćeš četrdeset i jedan, u srebru ili zlatu, i zahtijevati put za Milano; odatle pa dalje reći ćeš da ideš posjetiti Samarka (Svetoga Marka) u Veneciji. Ukrcaj se u Padovi i rijekom plovi do destinacije u Veneciji, tamo ćeš platiti pola *real*a po glavi, a zatim ćeš se iskrcati na Samarko plaza (na trgu Sv. Marka); tamo uđi u neko svratište, (ali) prvo, prije negoli uđeš u sobu sa ležajem (tamo), moraš ugovoriti cijenu, platit ćeš pola *real*a dnevno, i ništa nemoj uzimati (jesti ili piti) u svratištu, jer jednu stvar platit ćeš triput. Idi napolje na trg i kupi sve što ti je potrebno. A tamo (na trgu) one koje vidiš sa bijelim kapama su Turci, oni sa žutim kapama su Jevreji, trgovci koji su došli od Velikog Turčina, i od takvih možeš tražiti šta god htjedneš, jer oni će te odvesti pravo tome. Reci im da u Solunu imaš braću

⁴⁹ Ibid.

i da želiš tamo ići; (za put) ćeš platiti po jedan dukat po glavi, a za prijevoz morat ćeš dati također (nešto), za vodu i za ogrijevno drvo. Kupi popudbinu za petnaest dana, nabavi variva, riže, ocata, maslina, graška i drugog bijelog graha i svježeg kruha za osam dana, i kuhaj po deset funti po čovjeku.⁵⁰

Sasvim je malo tekstova Moriskosa koji slave njihov siguran dolazak u svoje novoodabrane islamske zemlje. Jedan od najupečatljivijih tekstova jesu živa svjedočanstva o “egzilu u Tunisu”, kako Jaime Oliver Asin⁵¹ naziva rukopis jednoga autora koji je zaveden pod brojem S-2 u *Biblioteca de la Historia* iz Madrida. On i njegova pratnja došli su na obale Afrike kao oslobođeni muslimani:

“Željeli smo sebe vidjeti u islamskim zemljama, pa čak da se u njima mora biti bez igdje ičega.”⁵²

Naš anonimni autor piše o prvoj generaciji španskih Moriskosa koja je rođena u egzilu: on nije želio da oni zaborave svoj ogromni dug zahvalnosti *Citibulgaizu* (što je španski izgovor imena Sidi Abul-Gajs el-Kaššaš, dobri čovjek koji je organizirao njihov dolazak) i *Uzmandayu* ili Osman Deyu, turskom namjesniku u Tunisu, koji je, također, podnio posebne muke pomažući novopridošlicama da se prilagode svome novom životu kao opskrbljeni muslimani:

“U ovoj zemlji islama primio nas je Uzmanday, tunižanski kralj, koji je bio veličanstvenog držanja, ali prema nama kao ljubazno janje; a primio nas je i sveti Citibulgaiz, i muslimanski narod. Svi su oni odlučno pokušavali da nas smjeste, obasipajući nas velikom ljubavlju i prijateljstvom. Uzmanday nas je izuzeo od plaćanja jedne

⁵⁰ Lopez-Baralt e Awilda Irizarry, “Dos itinerarios moriscos secretos del siglo XVI: el ms. 774 Paris y el ms. T-16 BRAH Madrid”, objav. u *Homenje a Alvaro Galmes de Fuentes* (Madrid: Gredos), str. 547-582.

⁵¹ James Oliver Asin, “Un morisco de Tunes, admirado de Lope. Estudio del ms. S-2 de la Coliccion Gayangos”, objav. u *al-Andalus*, I, 1933., str. 409-454.

⁵² Lopez-Baralt, “La angustia secreta del exilio: el testimonio de un morisco de Tunz”, objav. u *Hispanic Review*, 1987., str. 41-57.

stotine *escudosa* što svaka lađa mora platiti pri pristajanju u luku, te nas je to ohrabrilo... a k tome još, on nam je dozvolio da izaberemo između različitih zemljišta koja su nam bila ponuđena i da za sebe koje hoćemo uzmemo. Neki su (prije) morali uzeti zemljište u La Mehdiji protivno svojoj volji, a k tome on ih još pomože pšenicom, ječmom i puškama... Tako sam od jednoga njegovog prijatelja doznao da je on, čak i kad je bio bolestan, kazao: ‘Čim ozdravim, vi i ja ići ćemo obići sva ta mjesta (kuda su se naselili Moriskosi) i vidjeti šta im treba i to im dati’. Dato nam je tri godine, i za to vrijeme nismo ništa plaćali (nikakve poreze)... sprječavao je ljude da nam dodijavaju... s druge strane, Citibulgaiz nas je pomogao hranom i smještao nas u *zaguyase* (naime, zavije ili tekije), posebno u Citi el-Zulajchijinu (zaviju), gdje je on dao smještaj mnogim ženama i djeci i mnogim siromašnim ljudima. A kao što se obično događa sa nesavjesnom djecom, ona su hodala ne uzimajući u obzir gdje se nalaze, pa su izmetom ukaljala (*zaviju* Citi el-Zulajchinu) do krajnje mjere, sve dok nije *guaquil* (čovjek koji je bio nadziratelj) opomenuo Citibulgaiza, rekavši mu da je zavija pretvorena u nužnik. A Citibulgaiz je odgovorio: “Pusti ih, neka hodaju kud hoće! Jer, da to mjesto, u kojemu su sada oni, može govoriti, reklo bi: “Neka vam je dobrodošlica kod mene, blagoslovljeni narode, savršeni muslimani i najdraža braćo! Samo onaj ko je *mu'min* (vjernik) voljet će vas, a samo onaj ko je *munafik* (dvoličnjak) prezirat će vas.”⁵³

Čitanje španske islamske literature jeste doista ozbiljno iskustvo. Ponekada osjećamo da su mnogi Moriskosi pisali ne samo da sačuvaju svoje islamsko naslijeđe, već da pokušaju srediti svoj uznemireni identitet, te da pokušaju da se s tim identitetom nagode! Sasvim je tačno da ovi hroničari iz maurske *aljamiado* književnosti nisu bili u stanju zaustaviti svoju sudbinu usprkos svojem bodrenju, tajnim sastancima ili svojim optimističkim, ali, ipak, falsifikovanim proročanstvima. Pa, ipak, oni nam nude neprocjenjivo vrijedno viđenje njihovog postepenog, bolnog iščezavanja kao jedne žive kulture. Zahvaljujući iskustvima ovih *Iloradores* ili “ljudi koji ridaju i plaču”

⁵³ Ibid., str. 49-50.

možemo se iz prve ruke uvjeriti kako je El-Endelus konačno prestao postojati u Španiji šesnaestog stoljeća. Pisano usred suza i gorčine, njihovo svjedočanstvo jeste naslijeđe od neprocjenjive historijske i ljudske važnosti. To iskustvo pripada i Istoku i Zapadu, jer ono je jedinstveno hispano-muslimansko. ♦

S engleskog preveo:

Enes Karić